

ZDENKA RUSÍNOVÁ

DEMINUTIVA VE FRAZEOLOGICKÝCH PŘIROVNÁNÍCH

Pokus o vystižení role deminutiv ve frazeologizovaných přirovnáních je dán naším zájmem o role deminutiv v komunikaci a zkoumání, zda jejich kontextové zapojení s sebou nese i pragmaticky aktivní role (srov. Rusínová 1995, 1996, 1997). Mnohé jevy tomu nasvědčují a dokazují, že deminutiva svými konotačními soubory významů evaluativních, intenzifikačních, expresivních a jiných sehrávají roli v pragmatice výpovědi (Dressler — Barbaresi 1994). Součástí tohoto zájmu je příspěvek věnovaný deminutivům ve frazeologii (Rusínová 1998), který se však nezabýval zvláštní skupinou frazémů, kterou tvoří přirovnání. Ta je předmětem našeho zájmu nyní.

Přirovnání je ve Slovníku české frazeologie a idiomaticky (část Přirovnání, dále SČFI/p) definováno jako „ustálené a idiomatické pojmenování sloužící k označení a hodnocení (především) podobnostního vztahu mezi jménem (substantivem), určeným v konkrétním kontextu, a předem daným modelem“ (SČFI/p 1983, str. 466). Přirovnání mívají vzdor své idiomatickosti implikující ustálenost různé druhy variant. O nich se na témže místě (SČFI/p, str. 467, 470) praví: „Existence variant je přirozeným jevem, s nímž se v jazyce setkáváme i jinde; je dána různým vývojem a územ, sblíživáním významů (potlačení okrajových rysů u výrazů tedy původně odlišných, samostatných), různou potřebou kontextového zapojení, důrazu, ekonomie řeči, expresivitou apod.“ Varianty uváděné ve Slovníku jsou především koncentrovány na levou stranu přirovnání, tedy na comparandum (kdo nebo co je přirovnáváno) a ještě více na tertium comparationis, tedy jinými slovy jaký příznak comparanda a v jaké jazykové podobě je předmětem přirovnání. Pravá strana přirovnání, comparatum (k čemu je přirovnáno), se naproti tomu předmětem úvah o variantnosti zatím příliš nestala. V přirovnáních však existují varianty různého typu i na pravé straně a poskytují o frazémch neméně zajímavé poznatky. Zatímco varianty na levé straně vypovídají o aktuálním comparandu daném situaci, jemuž se přiřazuje skrze dané tertium comparationis a jeho varianty nějaký model — comparatum, varianty na pravé straně (jsou-li možné) jsou voleny až vzhledem k již vysloveným comparandu i tertiu comparationis. Mohou přirovnání odlehčit

i zdůraznit, vyjádřit vztah mluvčího k adresátu i comparandu atd. K nemnoha možným variantám comparata počítáme slovtvorné modifikační změny, především deminuci.

Všimněme si tedy poměrů mezi deminuovanými a nedeminuovanými comparaty na materiálu, který přináší SČFI/p, na materiálu Zaorálkových Lidových rčení a také na přirovnáních čerpaných z excerpt studentů v semináři o slovtvorbě, pocházejících z běžných komunikačních situací a z beletrie.

Poznámka. V Zaorálkových Lidových rčeních jsou deminuovaná comparata poměrně početná. Eliminovat jsme ta, jež byla slovtvorně neprůhledná, jež obsahovala historismy, anebo ty případy, jež bylo možno považovat za přirovnání úzce teritoriálně vymezená — pokud ovšem bylo možno tyto údaje ze sbírky vyčíst.

Materiál z běžné komunikace (hovoru) a z beletrie je zajímavý především tím, že dosvědčuje, jak se s přirovnáními zachází. Jednak jde o hotový stavební prvek, který je do kontextu výpovědi zasazen a doplňuje ho obvyklým způsobem (*Jo, ta má pěknou figuru, štíhlá v pase a nožky jako strunky*), nebo je kontextem přirovnání aktualizováno v tom smyslu, že je přirovnání užito s méně obvyklým comparandem nebo tertiem comparationis. Platnost comparata je tak rozšiřována (*Zablýskly se špice věží, ve městech pražských počínal ruch a shon, nižší lidé jako včelky chvátili do práce. Šotola*). Proti frazému *pracovat jako včelka/včelička, být pilný jako včelka/včelička* stojí rozšíření tertia comparationis *spěchat do práce*. Rozšíření je srozumitelné a pochopitelné díky společnému sému *práce, pracovat*.

Poznámka. V beletrii i v mluvené komunikaci jsou sémanticky zajímavá především přirovnání nefrazeologizovaná, zejména aktuálně použitá comparata: *...a já jsem přikyvovala jako čínské trdýlko* (nepochopitelně hloupě, hovor). Hranice mezi frazeologizovanými a nefrazeologizovanými přirovnáními není příliš ostrá, hlavním kritériem je protiklad ustálenosti a neustálenosti. Jak však poznamenávají autoři SČFI/p, jde o hranici, jejíž rozpoznání je zatím intuitivní.

Frazeologizovaná přirovnání lze dělit z hlediska používání deminutiv ve funkci comparata na dvě hlavní skupiny (podobně jako u ostatních frazémů, srov. Rusínová 1998). V první řadě je nutno vydělit skupinu přirovnání, která jsou ustálena s deminutivem (D) a s nedeminutivní (N) formou se nevyskytují. Označujeme je jako

A typ, pouze D: *Ruce jako z bavlnky* (hebké); *chlapec jako z bavlnky* (čistý, úpravný); *chovat někoho jako v bavlnce* (opatrně, pečlivě).

V ostatních přirovnáních (B typ) si všímáme různých typů vztahů a konkurence deminutivních a nedeminutivních podob comparat. Do tohoto typu, kdy v přirovnáních existují jak podoby zdrobnělé, tak nezdobnělé (D i N), řadíme jako první z podtypů ta přirovnání, která s protikladem deminutivum : nedeminutivum vyjadřují opozitní významy.

B typ, D i N

podtyp D X N: *Je jako beránek* (tichý, poslušný, mírný, povolný); *poslouchá jako beránek* — a proti tomu: *je jako beran* (svéhlavý, neposlušný, tvrdohlavý); *chová se jako beran* (tvrdohlavě).

Jako druhý podtyp typu B se vydělují přirovnání, jež mají v závislosti na užítí D nebo N významy blízké:

podtyp D =/ N: *holka jako cibulka* (kulatá, baculatá); *holka jako cibule* (zdravá, silná).

Třetí podtyp přirovnání typu B spatřujeme v těch případech, kdy je možno užít deminutiva i nedeminutiva:

podtyp D = N: *dívka jako holubice/holubička* (tichá, pokorná).

Skupina A (typ D). Pragmatické významy deminutiva jsou dány aktuálním vztahem comparanda a comparata, kontextem a situací užití. Protože možnost užití téhož comparata nezdrobnělého ve frazeologickém přirovnání neexistuje, nefunguje tu jako pozadí možných pragmatických významů protiklad nedeminutivního užití, který se naproti tomu může uplatňovat v celé skupině B. Za potencionální pragmatický faktor tu považujeme komunikační rozdíl, který vzniká jako výsledek protikladu pouhého pojmenování příznaku v tzv. pravidelném jazyce bez přirovnání a pojmenováním téhož příznaku pomocí frazeologického přirovnání. To přináší do komunikace prvek standardního modelu situace, ale zároveň s ním prvek subjektivnosti, emocionálního zabarvení, ne vážnosti až humoru, familiárnosti apod. Z řady příkladů uveďme: *být tenký jako lupínek*; *být jako skleníková květinka* (choulostivý); *jemný jako pavučinka*; *děvče jako poupátko*; *růžový jako selátko, prasátko*; *hubený jako sušinka, jednat (jako) v rukavičkách*. Zajímavou skupinu přirovnání tvoří ty případy, kde stojí proti sobě D a N při stejném tertiu comparationis, ale v odlišných ustálených kolokacích: *těsto (knedlíky, buchty) jako peříčko* (lehké, nadýchané), ale *lehký jako pírkó*, *zvednout něco jako pírkó* (tvar pírkó nepovažujeme za zdrobnělinu k *peří*, jak shodně uvádějí SSJČ a SSČ, neboť jde o protiklad názvu jednotliviny a názvu hromadného).

Existují přirovnání, která využívají deminutivních forem lexikalizovaných, obvykle názvů ptáků či jiných živočichů: v pravém slova smyslu tedy o deminutiva nejde. Lze však pozorovat, že jazyk využívá formálních shod s deminutivou a tvaru bývá využito, jako by deminutivem bylo, a jsou s ním spojovány obdobné konotace. Jisté druhy lexikalizovaných deminutiv (a jiných útvarů, k nimž neexistují nedeminuované formy) působí totiž na analogických místech (jde o paradigmatické varianty) i v analogických komunikačních situacích (při kladné evaluaci). Je tomu tak ovšem obecně, nejen ve frazeologii. Např.: *čilá, hbitá, čiperná jako čečetka, cácoroka*; *smát se jako hrdlička*.

Druhá skupina přirovnání (B) využívá podob D i N. V první podskupině vyjadřují frazémy v závislosti na rozdílu mezi D a N a na odlišných tertiích comparationis protikladné významy. Volba D nebo N je ve frazémeh využita a je přítomna jako implicitní faktor, v jehož rámci se mluvčí vědomě vymezuje vůči významu opačnému. Protiklad D X N je protikladem evaluace kladné nebo záporné a sémy tohoto hodnocení korespondují s významy opozitních tertií comparationis: *byť jako klíčka* (pěkný, příjemný, čistý, útulný); *je tam jako v klícce* (příjemně, útulno); avšak *byť jako klec, byl tam (cítil se) jako v kleci* (v neútulném, nepříjemně malém prostoru); podobně *byť jako hnízdečko* (útulný, malý, teplý, příjemný), ale *máš to tu jako hnízdo* (neuklizený, neútulný, neuspořádaný byť).

Vztah přirovnání s deminutivem a s nedeminuovanou podobou nemusí být opozitní, tertia comparationis nejsou v přímém protikladu, může jít o významy nesouvisející, nebo související velmi volně. Jde o skupinu vnitřně bohatě strukturovanou v závislosti na různosti významů přirovnání s D a s N. Společný rys

této skupiny vidíme v tom faktu, že evaluace v takovýchto párech přirovnání je opozitní. Může jít například o to, že se vystupňuje kladně hodnocená vlastnost tak, že získá opačné znaménko evaluace: *je jako ovečka* (pokojný, tichý, trpělivý, mírný), ale *je jako ovce, stál jako ovce, chová se jako ovce* (pasivní, tupý, nesamostatný). Odlišné hodnocení postrádající sém společného kvalitativního východiska bývá doprovázeno nestejnou mírou kolokability: *být jako obrázek, hezká jako obrázek; dívat se na někoho jako na svatý obrázek* (s úctou, zalíbením a zbožňováním), ale *zpít se pod obraz* (nedůstojně, jako zvíře) — jediné s touto předložkou a se slovesy *opít se, zpít se*; nejde však o přirovnání ve vlastním smyslu. Ještě silnější je rozdíl u přirovnání obsahujících pár *pejsek* — *pes*: *chodit za někým jako pejsek* (poslušně, stále, věrně), ale slovo *pes* je základem řady přirovnání vyjadřujících různé většinou nepříznivé vlastnosti, děje i okolnosti podobné psí existenci: *opuštěný, hladový jako pes; otřepat se jako pes, hodit něco jako psovi* apod.

Poznámka. Často však je *pes* v comparatu pouze zástupným výrazem pro vysokou intenzitu příznaku: *zima jako pes*. (Srov. pro tento význam v SČFI/p uvedená přirovnání s comparatem *prase, bejk*, ale neuvedené obecně moravské *sviňa, Brno: mráz jak sviňa, průšvih jak Brno*.)

Další skupinu přirovnání tvoří ta, která mají významy blízké, rozdíl mezi deminutivní a nedeminutivní podobou comparatu není podkladem pro nepřibuzná *tertia comparationis*. Evaluace je v obou případech kladná. V uvedeném příkladu *holka jako cibulka* (kulatá, baculatá), *holka jako cibule* (zdravá, silná) obě *tertia comparationis* obsahují společný sém „zdraví“ (to je nevysloveným předpokladem kulatosti a baculatosti). Lze tak mluvit o průniku dvou množin sémů. Nezaměnitelnost comparat vychází ze skutečnosti, že každé z nich akcentuje jiné složky základního společného významu. První přirovnání je založeno na kvalitě vnější, druhé na kvalitě spíše vnitřní. Analogická situace je i u dalších příkladů: *hoch jako panenka* (hezký, útlý, ostýchavý), *hoch jak panna, kůň jak panna* (hezký, urostlý), průnikem je vlastnost „hezký“; *zoubky jako perličky* (malé, bílé, lesklé), *krůpěje třpytivé jako perly* (spojovacími sémy v průniku jsou „světlý, lesklý“).

V přirovnání se uplatňují jiné sémy z podoby deminuované než z podoby nedeminuované, v důsledku toho pak průnik v oblasti společných sémů neexistuje: *štíhlá (tenká, pružná) jako proutek*, a proti tomu *vojna jako prut* (řízná); *oči jako trnečky/trnky* a proti tomu *scvrklý jako trnka* (trnka scvrkla mrazem, člověk stářím); *hloupý, hluchý, tupý, neústupný jako pařez, mlčet, sedět, stát, spát jako pařez* a proti tomu *zdravý jako pařízek*. Významy těchto přirovnání lze přirovnat k mimoběžkám.

Za zvláštní případ lze považovat situaci, kdy jsou oba typy kombinované, na bázi deminutivní a nedeminutivní vznikla přirovnání s průnikem sémů i s mimoběžnými významy: *děvče jako laň/laňka* (štíhlá, pružná, pěkného těla a svižných, ladných pohybů), *běhat jako laňka* (běžet lehce, ladně, bez námahy, svižně), *nožky jako laňka* (pěkné, dlouhé, pevné, pružné nohy); proti tomu stojí izolované jiné vlastnosti laně vhodné k přirovnání *plachá jako laň, oči jako laň* (hluboké, velké, krásné). Do této skupiny patří i ta přirovnání, kde v jednom je užito tvaru comparata v plurálu, v druhém je v sg., kromě toho, že jeden tvar je

deminutivum a druhý není: *žít jako dva holoubci*, ale proti tomu *nafukovat se jako holub*, *točit se jako holub na báni*.

Poslední skupinu přirovnání tvoří ta, v nichž lze užít deminutivní i nedeminutivní podoby (D = N). Záleží pouze na volbě mluvčího, základní význam přirovnání se nezmění. Tertium comparationis je totožné, zvolené varianty se odlišují vedle míry ustálenosti (byla by zřejmě přímo úměrná frekvenci) pragmatickými aspekty plynoucími z postoje mluvčího k adresátovi, objektu promluvy a ke konkrétní situaci. Rozdíl může být v míře vesměs kladné evaluace. Jde tedy o deminutivum z hlediska pragmatického významu aktivní. Např.: *usmívat se, tvářit se, být jako jezule/jezulátko* (spokojeně, mlčky); *být, mít tváře, pusu jako meloun/melounek* (kulaté); *usmívat se jako měsíček/měsíček v úplňku*; *být zticha, proběhnout, proklouznout jako myška/myš; sedět jako puťka/putička*. Mluvčí může v těchto přirovnáních využít především možnosti volby, kdy součástí konotací je i pozadí tvořené nezvolenou možností, tedy potencionální existence deminutiva při použití nedeminutiva a vice versa. Pak se v případě volby deminutiva uplatní konotace vlastní právě jim, a to žertovnost (nebo „ne vážnost“), kladná evaluace, a také fakt, který tvoří nezanedbatelnou část pragmatických významů deminutiv, že totiž adresátem nebo objektem komunikace je dítě. V tom případě se nejen užívá deminutiv, ale nezřídka i jejich vyšších stupňů: *být kulatý jako soudek/soudeček*.

Soustředili jsme svou pozornost na deminutiva v pozici comparata. Deminutivum vystupuje ovšem i v pozici comparanda. Může pak působit jako iniciátor užití D i v comparatu. Důvodem je buď fakt, že comparandem je dítě nebo něco, co se týká dítěte (*chlapeček jako soudeček, bříško tvrdé jako kamínek*), nebo jde o řetězení deminutiv z důvodů rýmových (*masíčko jako dřívíčko*), o nevážné (žertovné) polohy, ironizaci apod.

Deminutiva ve frazémeh a frazeologických přirovnáních tvoří nezanedbatelnou součást jejich využití v jazyce. Nominální funkce frazémů je natolik odlišná od pravidelného jazyka, že jsme považovali za nutné tuto oblast při zkoumání funkcí deminutiv nepominout. Využití deminutiv ve frazémeh obecně vykazuje některé shodné rysy s jejich užitím ve frazeologických přirovnáních, a to pokud jde o ustálenost či neustálenost podoby frazému s deminutivem, o významové rysy, které přináší alternativně použitelné deminutivum u části frazémů apod.

Ve frazému se substantiva desémantizují a nabývají obvykle metaforického významu jako součást významově nedělitelného celku. Ve frazeologických přirovnáních je tomu jinak, substantivum v roli comparata zůstává „samo sebou“, tudíž veškeré operace modifikující jeho význam, mezi něž patří i deminutivizace, hrají ve významové struktuře přirovnání roli (srov. Wierzchowski 1985).

LITERATURA

- BEČKA, J. V.: Subjektivnost a polarita výrazu. *Naše řeč*, 58, 1975, str. 1-12.
 ČERMÁK, F. — HRONEK, J.: *Slovník české frazeologie a idiomaticky. Přirovnání*. Academia, Praha 1983.

- ČERMÁK, F.: Aktuální problémy frazeologie a idiomatiky a jejich odraz v slovníkové praxi (Nad bulharskou sbírkou přirovnání). *Slovo a slovesnost*, 49, 1987, 320-327.
- ČERMÁK, F.: Idiomatika, frazeologie a lexikografie. *Slovo a slovesnost*, 39, 1978, str. 40-54.
- ČERMÁK, F.: Funkce v idiomatice a frazeologii. In: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej III*, Ossolineum PAN 1985, str. 55-71.
- DOLNÍK, J.: Pragmatizácia pojmu lexikálneho významu. *Slovenská reč*, 56, 1991, str. 193-198.
- DRESSLER, W. U. — BARBARESI, L. M.: Morphopragmatics. Mouton de Gruyter, *Trends in Linguistics, Studies and Monographs* 76, 1994, 682 str.
- FILÍPEČ, J. — ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Academia, Praha 1992.
- MLÁČEK, J.: Zdrobené slová vo frazeológii. *Slovenská reč*, 57, 1992, č.2, str. 72-79.
- RUSÍNOVÁ, Z.: Deminutivní modifikace z hlediska pragmalingvistického. In: *Pocta Dušanu Šlosarovi*. Albert, Boskovice 1995, str. 187-193.
- RUSÍNOVÁ, Z.: Deminutivní modifikace z hlediska pragmalingvistického. *Intenzifikace*. SPFFBU, A 44, 1996, str. 91-95.
- RUSÍNOVÁ, Z.: Významy deminutiv v komunikaci. *Přednášky a besedy z XXX. běhu Letní školy slovanských studií*, Brno 1997, str. 112-120.
- RUSÍNOVÁ, Z.: Deminutiva a frazeologie. In: *Pocta Milanu Jelínkovi*. Brno 1998, v tisku.
- WIERZCHOWSKI, J.: Uwagi o modyfikacjach stałych związków wyrazowych. In: *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej II*, Ossolineum PAN 1985, str. 219-222.

DIMINUTIVES IN PHRASEOLOGICAL PARABLES

This paper continues the series of earlier articles devoted to the communicative functions of diminutives, primarily the paper of diminutives in phraseology. Phraseological parables form a special group of phrasemes. Phraseological dictionaries and professional literature are concerned with the variants of these phrasemes almost exclusively in position of comparandum or tertium comparationis. This paper concerns variants of comparatum given by the usage or non-usage of a diminutive.

Material gained from dictionaries (Čermák — Hronek, Zaorálek), from commonly spoken communication and from fiction has been sorted into two basic groups: a) phraseological parables having only a diminutive in comparatum, b) phraseological parables in which a diminutive and a non-diminutive are somehow in contrast. In the first group the potential pragmatical relevance is based only on the choice or non-choice of a phraseme, that is a phraseological parable against a simple designation (expression) without parable.

In the second group there are several types: 1) Meanings of phrasemes using a diminutive or nondiminutive are in mutual contrast, 2) or they have close meanings caused by a common seme(emes), 3) or the phrasemes with a diminutive and without it do not differ. The diminutive as a comparatum does not lose its semantic characteristic, therefore its pragmatical roles remain virtually the same as in regular language. Nevertheless the diminutive in a phraseme forms a part of an indivisible whole with a specific designative value, so that its functioning can be considered as "synergic" on the one hand in view of comparandum, on the other hand in view of the phraseme and also, of course, of the upper communication wholes.